

Encyclopedia compiling in the Qajar period

Seyyed Ali Ale-Davoud*

Abstract

In this article, the historical course of encyclopedia compiling in the Qajar period has been studied. The Qajar era, which is considered to be a period of familiarity and continuous communication of Iranians with the Western world, brought different gifts, including encyclopedia compiling for Iranians who had entered various fields of industries and sciences through translation. Nasser al-Din Shah Qajar, who was familiar with the teachings and the bodies of knowledge of his time, suggested the compiling of *Nasserite Scientists' Encyclopedia* to a group of scientists of his time and his knowledgeable ministers "Etemad al-Saltanah" and "Etezzad al-Saltaneh" pursued it. *The Nasserite Anthology*, *Kerasat Al-Ma'a*, *Matrah Al-Anzar fi Tarajeme Attebba Al-A'sar wa Falasefa Al-Amsar*, and *Mer'at Al-Boldan-e Naseri* are some of the representative works that indicate the flourishing era of encyclopedia compiling in the Nasserite time. The Qajar period can be considered as the period of change from the old encyclopedic methods to the new era; In the encyclopedias of this period, the use of more resources as well as the progress of the alphabetic arrangement method can be seen. Although most of the encyclopedias of this era are historical, geographical, anthropological, and sometimes general, the Qajar era has provided new paths in encyclopedia compiling on Iranian culture.

Keywords: encyclopedia writing, the Qajar period, methods.

* Iranian jurist, writer and researcher, faculty member of the Great Islamic Encyclopedia Center, a.aledavood@yahoo.com

Date received: 2019.05.18

Date of acceptance: 2019.09.21

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article . This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons , PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دانشنامه‌نگاری در دوره قاجار

سیدعلی آل داود*

چکیده

در این مقاله، سیر تاریخی دانشنامه‌نویسی در دوره قاجار بررسی شده است. عصر قاجار که دوره آشنایی و ارتباط مستمر ایرانیان با دنیای غرب قلمداد می‌شود، رهاوردهای مختلفی از جمله دانشنامه‌نویسی برای ایرانیان داشته که ورود صنعت و علوم مختلف از راه ترجمه، این مهم را میسر کرده است. ناصرالدین شاه قاجار که با معارف و معاریف زمانش آشنایی داشت، پیشنهاد تألیف «نامه دانشوران ناصری» را به گروهی از دانشمندان آن دوران داد و وزیران دانای او «اعتمادالسلطنه» و «اعتضاد السلطنه» این کار را پی گرفتند. «مجموعه ناصری»، «کراسه المعی»، «مطرح الأنظار فی تراجم اطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار» و «مرآت البلدان ناصری» دانشنامه‌هایی هستند که شکوفایی دانشنامه‌نویسی در عصر ناصری را روایت می‌کنند. دوره قاجار را می‌توان دوره تحول از شیوه دانشنامه‌نویسی قدیم به عصر جدید دانست؛ در دانشنامه‌های این دوره استفاده از منابع بیشتر و همچنین پیروی از شیوه تنظیم الفبایی دیده می‌شود. هرچند عمده دانشنامه‌های این عصر، تاریخی، جغرافیایی، مردم‌نگاری و گاه عمومی هستند، اما بی‌گمان عصر قاجاری، راه‌های جدیدی را در دانشنامه‌نویسی به روی فرهنگ ایرانی گشوده است.

کلیدواژه‌ها: دانشنامه‌نویسی، دوره قاجار، شیوه‌ها.

* حقوق‌دان، نویسنده و پژوهشگر ایرانی، عضو هیئت علمی مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، a.aledavood@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۲/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۳۰

۱. مقدمه

دانشنامه‌نگاری در جهان اسلام و در ایران با ورود علوم یونانی و با توجه به متون بازمانده از زبان پهلوی در ایران به وجود آمد. از اوایل قرن دوم هجری که ترجمه آثار یونانی به عربی آغاز شد، نگارش کتب دانشنامه‌ای با شیوه‌ای نو، با استقبال دانشمندان مسلمان مواجه گردید، اما در آن زمان تنظیم و تألیف این کتاب‌ها به صورت الفبایی مطرح نبود و هنوز ایرانیان مسلمان با این سبک آشنایی پیدا نکرده بودند، مگر کسانی که به تألیف کتاب در زمینه فهرست کتب می‌پرداختند. در ابتدا بیشتر دانشنامه‌ها همچون سایر تألیفات در رشته‌های دیگر، به زبان عربی بود، اما از سده چهارم و پنجم هجری نخستین دانشنامه‌های زبان فارسی تألیف شدند. به احتمال زیاد نخستین دانشنامه تألیف شده در جهان اسلام، «حصاء العلوم» ابونصر فارابی (۳۲۹-۲۵۲ هـ/ش/۳۳۹-۲۵۹ ق) به زبان عربی است. پس از آن چند اثر دیگر به همان سبک به نگارش درآمدند که از جمله آنها باید از «جوامع العلوم» اثر شعیابس فریغون (تألیف بین ۳۱۸-۳۳۴ هـ/ش/۳۲۷-۳۴۴ ق) و «مفاتیح العلوم» ابوعبدالله خوارزمی نام برد.

نخستین دانشنامه زبان فارسی، «دانشنامه علایی» تألیف ابن سیناست؛ این دانشنامه مشتمل بر دانش‌های گوناگون متداول در آن روزگار است و بخش‌های شناخته شده آن تاکنون در چند مجله انتشار یافته، اما هنوز هم برخی قسمت‌های آن چون بخش جغرافیا به دست نیامده است. البته طرز تدوین این دانشنامه‌ها همواره یکنواخت نبوده است؛ برخی به طور محدود فقط به یک دانش پرداخته ولی اجزای آن را با دقت وصف کرده‌اند؛ از جمله آنها می‌توان به «دانشنامه حکیم میسری» اشاره کرد که دانشنامه‌ای منظوم و ویژه دانش پزشکی است و در قرن چهارم سروده شده و در شمار کهن‌ترین آثار موجود به زبان فارسی نیز محسوب می‌شود.

از دانشنامه‌های دیگر پس از ابن سینا باید از «نزهت‌نامه علایی» تألیف شهردان بن ابوالخیر رازی (اواخر قرن پنجم)، «یواقیت العلوم و دراری النجوم» (اثر مؤلفی ناشناس در نیمه دوم قرن ششم)، «دره التاج» قطب‌الدین شیرازی (۶۸۹-۵۹۴ هـ/ش/۷۱۰-۶۱۲ ق) و «نزهة القلوب» حمدالله مستوفی (۷۲۸-۶۶۰ هـ/ش/۷۵۰-۶۸۰ ق) نام برد که تا چندی پیش فقط بخش جغرافیایی کتاب اخیر انتشار یافته بود و اینک متن کامل آن در دو

دانشنامه‌نگاری در دوره قاجار (سیدعلی آل‌داود) / ۳۳

مجلد به چاپ رسیده است. آخرین اثر نامبردار در این زمینه «نهایس‌الفنون» شمس‌الدین محمد آملی (درگذشته ۷۳۱ ه.ش/۷۵۳ ق) است که آن را در دو بخش کلی؛ بخش اول علوم اوایل در ۸۵ علم و چهار مقاله و بخش دوم علوم اواخر در ۷۵ علم و پنج مقاله تألیف کرده است.

لازم به ذکر است که پس از دانشنامه علایی، مشهورترین و شایع‌ترین دانشنامه‌ای که در ادوار قدیم به زبان فارسی تألیف شده، «جامع‌العلوم» امام فخر رازی است (۵۸۸-۵۲۷ ه.ش/۶۰۶-۵۴۳ ق) که آن را در شصت باب نگاشته و در هر باب آن، یکی از علوم رایج زمان را به‌طور دقیق معرفی کرده است. کثرت دست‌نویس‌های موجود از این اثر، نشانگر رواج فوق‌العاده آن بین مسلمانان فارسی‌زبان بوده است.

عصر قاجار در تاریخ ایران از اهمیت خاصی برخوردار است. این دوران سرآغاز آشنایی و ارتباط مستمر ایرانیان با دنیای غرب و تمدن جدید است؛ عصری که در آن، تمدن غربی در مسیر پیشرفت و دگرگونی با سرعت خارق‌العاده طی طریق می‌کرد درحالی‌که در ایران از پیشرفت تمدنی خبری نبود؛ به تدریج ایرانی‌های فرهیخته که کمابیش از اوضاع جهان، آگاهی یافته بودند، در پی چاره‌جویی برآمدند. به‌نظر این گروه اندیشمند، قدم اول دستیابی به تمدن جدید، ترجمه آثار مفید مخصوصاً لوایح و قوانین به زبان فارسی بود. در پی آن، ترجمه کتب اروپایی به‌ویژه در دوران طولانی پادشاهی ناصرالدین‌شاه به نحو شگفت‌آوری رونق یافت. تأسیس دارالفنون و آمدن استادان اتریشی به ایران برای تدریس در آن مؤسسه، تأثیر فوق‌العاده‌ای در این جریان داشت. کتاب‌های برگزیده این استادان برای تدریس، ناگزیر باید به زبان فارسی برگردانده می‌شد؛ پس گروهی هرچند اندک از مترجمان و دستیاران اساتید اروپایی دارالفنون، با کمک آن اساتید به ترجمه کتاب‌هایی از زبان‌های فرانسه، انگلیسی و روسی پرداختند. ترجمه کتاب‌های جدید مخصوصاً آثار علمی محض و کتاب‌هایی در احوال بزرگان فلسفه، پزشکی و سایر بزرگان از همین زمان آغاز شد.

دانشنامه‌نویسی به سبک جدید و به شیوه‌ی قبایی و برخلاف روش پیشینیان، مورد توجه دانشوران ایرانی قرار گرفت، البته در کنار آنها آثاری دانشنامه‌مانند اما به سبک قدما نیز پدید آمدند؛ آثاری همچون جنگ‌ها، سفینه‌ها، و مجموعه‌ها که اگرچه ممکن است اطلاق عنوان دانشنامه بر آنها صحیح نباشد، اما مملو از اطلاعات و آگاهی‌های

گرانها در زمینه‌های گوناگون‌اند؛ اطلاعاتی که به‌رغم نامنظم‌بودن، در برخی موارد ارزنده و منحصر به‌فردند.

با این‌همه باید به‌تصریح گفت که رونق اصلی دانشنامه‌نگاری همچون تألیف و ترجمه آثار دیگر، از عصر ناصرالدین‌شاه آغاز شد؛ پادشاهی که خود شیفته دانش و علاقه‌مند به رواج آن در کشور بود؛ زبان فرانسه می‌دانست و با فرهنگ اروپایی آشنایی داشت و بیش از پانزده جلد از روزنامه خاطراتش را با قلم خود به نگارش درآورد. او علیقلی‌خان اعتضادالسلطنه عموی خود را که شاهزاده‌ای دانشمند بود به وزارت علوم برگماشت. اعتضادالسلطنه در مقام نخستین وزیر علوم ایران، دارالتألیف و دارالترجمه را ایجاد کرد و دانشمندان و مترجمان عصر خود را به کار در آن مؤسسات گماشت و برای هر یک وظیفه‌ای تعیین کرد، در دارالترجمه کتاب‌های بسیاری از زبان‌های اروپایی به فارسی ترجمه شد که اکنون نسخه‌های خطی بیشتر آنها در کتابخانه ملی محفوظ است. اعتضادالسلطنه خود نیز دانشمندی روشنفکر بود و کتاب‌های متعددی تألیف کرد. مجموعه‌ای از اطلاعات که با عنوان «جنگ» فراهم آورد حاکی از تسلط او بر دانش‌های گوناگون است؛ این مجموعه هم‌اکنون در کتابخانه سپهسالار نگهداری می‌شود. وی شاهزاده‌ای روشنفکر و ترقی‌خواه بود، از این‌رو مرتجعان وقت با او از در مخالفت برخاستند، اتهام بایبگیری بر وی وارد کردند و او نیز برای دورکردن اتهام از خود، کتابی در رد بایبیه نگاشت.

اعتضادالسلطنه در ۱۲۶۰هـ ش/ ۱۲۹۸ق درگذشت. پس از او اداره سازمان‌های تحت نظر او به محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات واگذار شد که اتفاقاً بیش از سه سال در فرانسه درس خوانده بود و با مظاهر تمدن غرب به‌خوبی آشنایی داشت. به‌اهتمام این دو وزیر دانشمند، تألیف کتب دایرةالمعارفی و دانشنامه‌ای رونق تازه‌ای یافت. سبک نگارش این آثار هم تغییر کرد و دیگر مغلق‌نویسی و نثر پرتکلف، اعتبار خود را از دست داد و نوشته‌ای مقبول واقع می‌شد که به زبانی ساده و قابل‌فهم برای عموم نوشته می‌شد.

۲. دانشنامه‌های دوره قاجار

در عهد وزارت اعتضادالسلطنه و شاید در سراسر عصر قاجار، مهم‌ترین دانشنامه‌ای که تألیف و تدوین شد، «نامه دانشوران» بود که چند تن از برجسته‌ترین دانشمندان، در

نگارش آن دست داشتند. جز آن، چند مجموعه دانشنامه‌ای دیگر از جمله «مجموعه ناصری» نیز پدید آمد که در اینجا به معرفی برخی از مهم‌ترین آنها می‌پردازیم:

۱.۲ نامه دانشوران

دانشنامه مفصلی است در هفت مجلد در شرح احوال و گزارش زندگی و آثار دانشمندان و رجال و بزرگان دین، حکیمان، پزشکان، نویسندگان و مؤلفان علوم و فنون مختلف و اصحاب تصوف. تألیف این دانشنامه به دستور اعتضادالسلطنه در ۱۲۵۶ هـ/ش ۱۲۹۴ ق آغاز شد. در جلد اول در باب تألیف کتاب چنین آمده است: «توقیع شاهنشاه جهان‌پناه ناصرالدین شاه برعهده اعتضادالسلطنه وزیر علوم صدور و نفاذ یافت که در ترجمه احوال و شرح اخبار اساتید علوم و مشایخ فنون از علمای اسلام و سایر ادیان؛ کتابی جامع و دفتری کامل ترتیب کن و نام هر کدام از فحول فقها و اکابر حکما و حذاق اطبا و اقطاب عرفا و مصنفین هر فن و متبحرین هر صنعت در عنوانی جداگانه، مذکور ساز و خلاصه حالات و نوادر وقایع و لطایف حکایات و نخب اشعار و شیوخ اخبارات و مشاهیر تلامیذ و اسامی تألیف و هریک را از اصول معتبر و مدارک معتمد استقصا نموده بی‌کمابیش به شرح آور...» نویسندگان اصلی نامه دانشوران، دانشمندانی شناخته‌شده به این شرح بودند:

۱- شمس‌العلماء محمد مهدی عبد رب‌آبادی، او ظاهراً مؤلف اصلی کتاب و تدوین‌کننده نهایی متن بوده است. ۲- مجدالدین ابوالفضل ساوجی، شخصی ادیب و طیب بود که بسیاری از مطالب کتاب به قلم اوست. وی در ۱۲۷۳ هـ/ش ۱۳۱۲ ق، هنگام چاپ جلد دوم نامه دانشوران درگذشت. ۳- ملا عبدالوهاب قزوینی معروف به ملا آقا، پدر علامه محمد قزوینی. او در علوم ادبی و ترجمه علما و رجال اسلام تبحر داشت و بیشتر احوال علمای لغت و صرف و نحو به قلم اوست. ملا آقا در ۱۲۶۷ هـ/ش ۱۳۰۶ ق درگذشت. ۴- میرزا حسن طالقانی، وی در تألیف جلد اول دخالت داشت و تصحیح مطبعی کتاب نیز برعهده او بود، اما چون بعدها در زمره طرفداران باب درآمد از دارالتألیف برکنار شد. اعتضادالسلطنه به نویسندگان دانشنامه، مکرر توصیه‌هایی می‌کرد؛ از جمله در جایی چنین گفته بود: «نخست آنکه در تتبع و تفحص و استیفا و تمامت آثار و اخبار و حالات فقها و محدثین و حکما و منجمین و نحاة و لغویین و اطبا و

مفسرین و عرفا و مقررین و شعرا و عروضیین و غیرهم از آغاز هجرت تا سطوع انوار دولت قاجار چندان بذل جهد نمایند که کس را با وجود این مجموع محیط، به دیگر کتب و تراجم حاجت نیفتد. دیگر آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت به کار برید که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح مدایح و ثبت مناقب مخالف و مؤالف بر یک نسق فراهم آید و برحسب اغراض ردیه و اهواء باطله، جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد. زینهار، صنایع اصحاب و تابعین و بزرگان ملت و دین و حنفاء خلفای راشدین به کلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد نکنید.»

انجمن تألیف نامه دانشوران از ۱۲۵۶-۱۲۶۰ ه.ش/۱۲۹۴-۱۲۹۸ ق، که سال فوت اعتضادالسلطنه است، زیر نظر او به کار تألیف سرگرم بودند و پس از او اعتمادالسلطنه ادامه کار را در دست گرفت. در زمان حیات اعتضادالسلطنه دو جلد از این کتاب به چاپ رسید و پس از او پنج مجلد دیگر این کتاب نیز انتشار یافت. نامه دانشوران به ترتیب الفبایی تنظیم شده است و با اینکه هفت جلد آن انتشار یافت، کتاب ناتمام ماند. اعتمادالسلطنه در روزنامه خاطرات خود معمولاً گزارش پیشرفت کار نامه دانشوران را ارائه می‌داد و گاه مطالبی را که افزون بر جلد، تألیف می‌شد، در سالنامه‌های دولتی که زیر نظر او منتشر می‌شد، درج می‌کرد. هفت جلد نامه دانشوران که به قطع رحلی است از ۱۲۵۸-۱۲۸۵ ه.ش/۱۲۹۶-۱۳۲۴ ق، به چاپ رسید، این مجلدات از حرف «الف» شروع و به حرف «ش» خاتمه می‌یابند.

۲.۲ مجموعه ناصری

کتابی است مفصل و دانشنامه‌مانند در ده مجلد قطور به قطع رحلی مشتمل بر اطلاعات تفصیلی دقیق درباب مناطق وسیعی از ایران. آگاهی‌های مندرج در این مجلدات، درزمینه مباحث جغرافیایی، تاریخی، جمعیت‌شناسی، ایلات و عشایر، شیوه زندگانی مردم، تعداد خانوار، مسائل اقتصادی، تعداد دکان‌ها و مغازه‌ها، معرفی محلات شهرها و مطالبی از این قبیل است. این مجموعه، طی چندین سال در عصر ناصرالدین‌شاه و در ابتدا به درخواست و فرمان اعتضادالسلطنه وزیر علوم گردآوری و تألیف شده است. شیوه گردآوری و تدوین این اثر بدین ترتیب بود که اعتضادالسلطنه پرسش‌نامه‌ای تنظیم کرد و آن را برای حکام ایالات و ولایات ایران فرستاد و از آنان خواست تا فضلا

و دانشوران هر محل، پاسخ سؤال‌ها را در کتابچه‌ای تنظیم کنند و به مرکز ارسال دارند. پی‌گیری این امر نیز مانند نامه دانشوران پس از درگذشت اعتضادالسلطنه به محمدحسن خان اعتمادالسلطنه سپرده شد و او توانست اطلاعات مربوط به شهرها و روستاها را از آن استخراج کند و کتاب «مرآت‌البلدان» خود را تألیف نماید. در پی درخواست‌های مکرر وزیر، کتاب‌ها و کتابچه‌ها و رسالات متعدد به مرکز رسید، این کتابچه‌ها که در قطع‌ها و اندازه‌های مختلف بود، شاید توسط محمودخان ملک‌الشعرا در آلبوم‌های یک اندازه چسبانده شد و به صورت کتابی واحد درآمد؛ زیرا استفاده از کتابچه‌های کوچک و بزرگ به آسانی ممکن نبود.

به این ترتیب پس از کوشش‌های چندساله، مجلدات دوگانه مجموعه ناصری فراهم آمد، اما اعتمادالسلطنه که «مرآت‌البلدان» را بر مبنای اطلاعات مندرج در مجموعه ناصری فراهم آورده، گاه مطالب کتابچه‌ها را به قدری خلاصه کرده است که خواننده متوجه اصل منظور نویسندگان نمی‌شود؛ از این رو چاپ اصل این مجلدات ضروری است. هشت مجلد از این مجموعه مفید، ابتدا در کتابخانه وزارت دارایی نگهداری می‌شد و سپس به کتابخانه سلطنتی [کاخ گلستان] انتقال یافت. دو مجلد باقی مانده، بعدها به کتابخانه ملی ملک واگذار شد. فهرست هشت مجلد موجود در کاخ گلستان را ایرج افشار با ذکر جزئیات و فهرست کامل مندرجات آنها فراهم آورد و در نشریه فرهنگ ایران زمین (جلد ۶ (۱۳۳۷ ش) صص ۵-۳۷) منتشر کرد. سال‌ها بعد وی فهرست تفصیلی دو جلد موجود در کتابخانه ملک را استخراج و در همان نشریه فرهنگ ایران زمین (جلد ۲۹ (۱۳۷۵ ش) صص ۱۳۴-۱۴۳) منتشر کرد.

بخش‌هایی از این دانشنامه عظیم ایران‌شناسی به صورت رساله‌ها، کتاب‌ها و مقالات در نشریات گوناگون، یا به صورت جداگانه به چاپ رسیده است، اما بخش عمده آن هنوز در دسترس اصحاب تحقیق نیست و ضرورت دارد به چاپ کامل آن اقدام شود. چند دهه پیش خانم پروفیسور لمبتون ایران‌شناس انگلیسی که اهمیت این مجموعه را به خوبی درک کرده بود، مدت‌ها به بررسی آن سرگرم شد و در کتاب «مالک و زارع در ایران» مکرر از آن سود جست.

شیوه تألیف و نگارش مطلب البته در همه این مجلدات یکسان نیست و بسته به ذوق و سلیقه و سواد نویسندگان متفاوت است. از جمله در جلد اول، مؤلفی که درباره

شهر اصفهان کتابچه‌ای نگاشته، با نگاهی تازه و با به‌کارگیری نوآوری‌هایی خاص به تدوین و تألیف پرداخته است؛ چنانکه اصناف شهر را که بیش از ۱۹۹ صنف بوده‌اند چنین برشمرده است: اطبا، روضه‌خوانان، الواط، عملجات، مساکین، ایلات شهرنشین، چیت‌ساز، علاقه‌بندی، زری‌بافت، ارس دوز، چادر دوز، پاره‌دوز، شیشه‌گر، کاغذگر، قفل‌گر، حلبی‌ساز، طبق‌کش، بلورفروش، کهنه‌فروش، دست‌فروش، صباغ، تنباکوفروش، و از این قبیل.

۳.۲ کُرَاسَة المَعِی

تألیف و تدوین غلامحسین افضل‌الملک کرمانی متخلص به ادیب و المعی، از دبیران و مستوفیان عصر ناصری و دستیار دانشمند محمدحسن خان اعتمادالسلطنه وزیر انطباعات در دارالترجمه ناصری. کُرَاسَة المَعِی مجموعه‌ای مفصل و چهارجلدی است در ۲۸۳۸ صفحه در قطع رحلی که تاکنون به چاپ نرسیده است و نسخه خطی منحصر به فرد آن به شماره‌های ۹۴۵۰ تا ۹۴۵۳ در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. کراسه مشتمل بر مطالب و مباحث گرانبهای تاریخی، حقوقی، سیاسی، اجتماعی، مذهبی، اقتصادی، تاریخ پزشکی، تاریخ علم و سفرنامه‌هاست. در این اثر، ترجمه تعدادی از لوایح و قوانین اروپایی آمده که برای نخستین بار در ایران ترجمه شده است. این اثر مفصل، هرچند ترتیب الفبایی ندارد اما دانشنامه گرانبهای است از دانش‌های متداول آن روزگار که بیشتر بخش‌های آن به قلم گردآورنده یعنی افضل‌الملک است. اما برخی رسالات مندرج در آن از آثار دیگران است که افضل‌الملک امانت را حفظ کرده و آنها را با ذکر نام نویسندگان، در اثرش وارد ساخته است. افضل‌الملک در شروع مجلد اول کتاب، فهرست کاملی از مندرجات چهار مجلد فراهم کرده و در جدولی منظم در چند صفحه آورده است. برطبق فهرست مذکور در این اثر، حدود ۲۲۰ مطلب و رساله در رشته‌های گوناگون یادشده، درج گردیده که در اینجا به فهرست برخی از این مطالب و مندرجات اشاره می‌شود:

قانون ترتیبات مجلس شورای دولتی، کتابچه ایجاد دارالتنزیل برای صرفه‌جویی، کتابچه راهنمایی در اداره ایلات، انتقاد قانون انحصار دخانیات ایران، قانون سیاسی خطاب به ناصرالدین شاه، تفصیل اسامی سلاطین قطبیه در صوبه دکن هندوستان، کیفیت

مرض وبا و ظهور و بروز آن، احادیث و اخبار قصار در تهذیب اخلاق، فهرست کتبی که در ایران به طبع رسیده، نقشه شهر ری، منافع چوب چینی، طریقه خوردن فادزهر، مقبره امامزاده داود، اتحاد اسلامیت، تحقیق درخت خرما و طریق غرس و نمو آن، حساب تنباکو و توتون، صورت بلوکات و قرای ولایت بسطام، لایحه در باب نشان و سایر امتیازات، کتابچه کاداستره یعنی ممیزی.

غلامحسین خان افضل‌الملک شاعر و نویسنده و حقوق‌دان و مورخ بود. او در تیر ۱۲۴۱ هـ.ش / محرم ۱۲۷۹ ق در تهران زاده شد و در همین شهر در ۱۳۰۸ هـ.ش / ۱۳۴۸ ق درگذشت.

۴.۲ مطرح‌الأنصار فی تراجم اطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار

تألیف میرزا عبدالحسین زنوزی تبریزی ملقب به رکن‌الحکما و معروف به فیلسوف‌الدوله. (زاده ۱۲۴۵ هـ.ش / ۱۲۸۳ ق درگذشت ۱۳۱۹ هـ.ش / ۱۳۶۰ ق) وی فرزند میرزا محمدحسن مجتهد زنوزی است و کتاب‌ها و آثار چندی از خود برجای گذاشته است که یکی از مهم‌ترین آنها کتاب فوق است. مطرح‌الأنظار، دانشنامه‌ای است حاوی زندگی‌نامه و آثار و تألیفات پزشکان، فلاسفه و حکمای جهان از قدیم‌ترین ایام تا دوران قاجاریه. در مجموع در این اثر احوال ۴۰۷ نفر از حکیمان و فلاسفه و پزشکان درج شده است. مؤلف در مقدمه اثر گلایه می‌کند به‌رغم آنکه آثار متعددی در حوزه تاریخ و ادبیات نگاشته می‌شود اما در چند سده اخیر به احوال فیلسوفان و پزشکان توجهی نشده و به همین سبب او به تألیف این کتاب روی آورده است؛ کتابی که به حقیقت باید آن را دانشنامه پزشکان و فلاسفه به‌شمار آورد.

مؤلف مطرح‌الأنظار در نظر داشت کتابش را در سه مجلد و بدین ترتیب تألیف کند: شرح احوال و آثار اطبا و فلاسفه از قدیم‌ترین دوران تا عصر مؤلف در دو جلد به ترتیب الفبایی، و جلد سوم که می‌بایست به احوال و زندگی پزشکان و حکیمان معاصر مؤلف بپردازد، اما او توفیق تکمیل و گسترش کتاب در سه مجلد را نیافت. وی در تألیف این کتاب روشی محققانه را در پیش گرفته و برخلاف رسم پیشینیان، منابع خود را ذکر کرده است. او از ۶۵ مرجع مهم در کتابش نام برده است. زنوزی در تألیف کتاب صرفاً به بیان اقوال دیگران اکتفا نکرده، بلکه آرا و سخنان مختلف را با هم مقایسه کرده و سنجیده و آنچه را که درست یافته در اثرش وارد ساخته است.

تألیف مطرح‌الانظار در ۱۲۸۴ هـ.ش/۱۳۲۴ ق یعنی قبل از پیروزی مشروطه به انجام رسید و نخستین بار در ۱۲۹۵ هـ.ش/۱۳۳۵ ق در زمان حیات مؤلف در تبریز به چاپ سنگی رسید. سپس در ۱۳۸۸ هـ.ش/۱۴۳۱ ق، به کوشش میرهاشم محدث و مقدمه دکتر محمود عباسی توسط مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی به چاپ رسیده است.

۵.۲ مرآت‌البلدان ناصری

دانشنامه مفصل جغرافیایی و مردم‌شناسی که به ترتیب حروف الفبا تنظیم شده، اما ناتمام مانده است. مؤلف آن محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه (درگذشته ۱۲۷۴ هـ.ش/۱۳۱۳ ق) رئیس دارالتألیف و دارالترجمه ناصری است. او تحصیل‌کرده دارالفنون بود و مدت سه سال و چهار ماه در فرانسه و در سفارت ایران شاغل بود و در همانجا به تحصیلات خود ادامه داد و به زبان فرانسوی تسلط کامل پیدا کرد. وی در زمانی که وزیر انطباعات بود کتاب مرآت‌البلدان را با استخراج اطلاعات به‌دست آمده در مجموعه ناصری تألیف کرد، اما فرصت اتمام آن را به‌دست نیاورد. مرآت‌البلدان درباره جغرافیای بلاد و مناطق ایران است اما روش تنظیم آن یکسان نیست؛ از جمله هنگامی که نوبت به مدخل تهران رسیده، قسمت اعظم جلد دو و سه را به معرفی این شهر و حوادث سیاسی آن اختصاص داده است.

چهار مجلد چاپ‌شده مرآت‌البلدان، فقط شامل پنج حرف اول الفباست و بقیه آن تألیف و تدوین نشده است. این کتاب در حقیقت فرهنگ‌نامه جغرافیایی شهرها و روستاها و راه‌ها و مکان‌های ایران است و گذشته از منابع مکتوب فارسی و عربی، از تحقیقات اروپائیان نیز بهره برده است. از این رو این اثر همواره در شمار مراجع اصلی شناسایی مکان‌های جغرافیایی ایران محسوب می‌شود.

۳. دانشنامه‌های محلی

در این عصر با همت دانشمندان مرکز نشین و نیز مؤلفان شهرستانی، چندین دانشنامه مهم ویژه برخی مناطق ایران پدید آمد که سرشار از اطلاعات ارزنده و دست اول راجع به آن نواحی است. اگرچه مباحث و مطالب اصلی این دانشنامه‌ها اطلاعات جغرافیایی

دانشنامه‌نگاری در دوره قاجار (سیدعلی آل‌داود) / ۴۱

است، اما قسمت‌های تاریخی، تاریخ اجتماعی، مردم‌شناسی، ایلات و شناخت تبارهای ایلی و قبیله‌ای و آداب و رسوم محلی نیز بخش قابل توجهی از این آثار را دربرگرفته است. در میان این ایالت‌ها، فارس از اقبال بیشتری برخوردار بود؛ زیرا سه دانشنامه پربار و ارزنده در باب این منطقه به شرح زیر پدید آمد:

۱- زهت‌الآخبار، ۲- فارس‌نامه ناصری و ۳- آثار عجم.

درباره مشهد و خراسان هم تألیف مهم اعتمادالسلطنه موسوم به «مطلع الشمس» در شمار این دانشنامه‌های پرمحتواست. در این جا به اختصار این چند اثر معرفی می‌شوند:

۱.۳ زهت‌الآخبار

نخستین دانشنامه‌ای که در دوره قاجار درباره ایالت فارس تألیف شده است. مؤلف آن، میرزا جعفرخان حقایق‌نگار خورموجی، از مورخان و ادیبان عصر ناصرالدین‌شاه بود که برخلاف بیشتر هم‌ردیفان خود هرگز پیرامون تملق و چاپلوسی نگشت و تاجایی که مقدور بود اطلاعاتی را که به نظرش صحیح می‌آمد در آثارش درج می‌کرد. سرانجام دولت قاجار نتوانست او را تحمل کند؛ بنابراین به بغداد تبعید شد و همانجا در ۱۲۶۳ هـ.ش/۱۳۰۱ ق درگذشت. مندرجات زهت‌الآخبار، جغرافیا و تاریخ و بناهای باستانی و تاریخی فارس و اطلاعاتی درخصوص سایر شهرها و اماکن این منطقه، تا سواحل خلیج فارس و دریای عمان است. در این اثر، او به احوال رجال و بزرگان و شاعران و نویسندگان فارسی نیز پرداخته و درباب هریک از آنان از روزگار پس از اسلام تا عصر خود اطلاعاتی به دست داده است.

۲.۳ فارس‌نامه ناصری

کتابی دانشنامه‌مانند در تاریخ و جغرافیای فارس، شهرها و شهرستان‌ها، کوه‌ها، رودها و ابنیه باستانی این ناحیه جنوبی ایران. نویسنده این اثر میرزا حسن سنائی شیرازی است که کتابش را در عهد ناصرالدین‌شاه و به نام او تألیف کرده است. مؤلف در این اثر به تاریخ سیاسی منطقه نیز پرداخته و درباره طبقات اجتماعی، خاندان‌ها، ایلات و عشایر فارسی و خلاصه درباب کلیه مسائل این منطقه از ایران آگاهی‌های مفیدی گرد آورده و در اثرش مندرج ساخته است. به‌ویژه اطلاعات او راجع به ایلات و عشایر، آداب و

رسوم شهری و اوضاع معیشتی و اقتصادی فارس در آن دوره مفید و سودمند است؛ به‌گونه‌ای که دکتر علی بلوکباشی مردم‌شناس نامور عقیده دارد می‌توان مؤلف این کتاب را جزو پیشروان و بنیانگذاران ایل‌شناسی ایران به‌شمار آورد. فارس‌نامه ناصری نخستین بار در ۱۲۷۳هـ.ش/۱۳۱۲ق و ۱۲۷۴هـ.ش/۱۳۱۳ق در تهران به چاپ سنگی رسیده است.

۳.۳ آثار عجم

دانشنامه مفصلی در تاریخ، جغرافیا، آثار تاریخی و باستانی، زندگی‌نامه رجال و شخصیت‌ها و دانشمندان ناحیه فارس و نیز اطلاعاتی درباب آیین‌های مذهبی، عقاید دینی، آداب و رسوم و مردم‌شناسی این ایالت. این کتاب تألیف میرزا محمدنصیر حسینی شیرازی ملقب به فرصت‌الدوله (۱۲۳۳-۱۲۹۶هـ.ش/۱۲۷۱-۱۳۳۵ق) از دانشمندان و نویسندگان شیرازی است که بیشتر زندگی‌اش را در شیراز گذراند. آثار عجم، در دو جلد تدوین شده است که در این دو جلد، اطلاعات مبسوطی درباره تاریخ فارس، احوال فلاسفه، حکمای قبل از اسلام، گزیده احوال شاعران عرب، سروده‌های سرایندگان درباره فارس و اطلاعات مفصل درباره شیراز درج گردیده است. تألیف کتاب در ۱۲۷۴هـ.ش/۱۳۱۳ق پایان یافت و سال بعد در ۱۲۷۵هـ.ش/۱۳۱۴ق در بمبئی به چاپ سنگی رسید.

۴.۳ مطلع الشمس

نوعی دانشنامه تخصصی درباره شهر مشهد و خراسان و شناسایی مسیر تهران به مشهد، از تألیفات محمدحسن خان اعتمادالسلطنه که آن را هنگام سفر ناصرالدین‌شاه به خراسان در سه جلد به نگارش درآورده است. این کتاب به روش الفبایی تنظیم شده و سبکی کاملاً دانشنامه‌ای دارد. مؤلف به دنبال گزارشی درباره مکان‌های جغرافیایی، از مشاهیر و رجال خراسان نیز سخن به میان آورده است. جلد دوم که اختصاص به شهر مشهد دارد، مفصل است و با گزارش احوال مشاهیر آن شهر پایان می‌یابد. پایان‌بخش جلد دوم؛ فهرست موجودی کتابخانه آستان قدس رضوی است و ازاین‌حیث باید اعتمادالسلطنه را یکی از قدیم‌ترین فهرست‌نگاران و کتاب‌شناسان عصر جدید ایران به‌شمار آورد. جلد سوم ویژه شهرهای نیشابور، سبزوار، شاهرود، سمنان و دامغان، یعنی

مسیر تهران به مشهد است. این کتاب در عصر مؤلف با قطع رحلی به چاپ سنگی رسیده و سپس چندبار تجدید چاپ شده است.

۴. دانشنامه‌های دیگر

به جز دانشنامه‌هایی که از آنها یاد کردیم، در دوره قاجار تعداد زیادی آثار دانشنامه‌ای یا شبه‌دانشنامه‌ای به قلم نویسندگان مختلف تألیف شده‌اند که اگرچه در مقایسه با آثاری که پیش از این معرفی شده‌اند، از اهمیت کمتری برخوردارند، لیکن ارائه فهرست از مهم‌ترین این آثار و معرفی کوتاه آنها، نشانگر آن است که در این عصر، غیر از دولتی‌ها که از امکانات بیشتری بهره‌مند بودند، کسان دیگری نیز به‌طور مستقل و با همت شخصی در این حوزه قلم‌زنی کرده‌اند. تاکنون برخی از این دانشنامه‌ها انتشار یافته‌اند، اما بسیاری از آنها هنوز هم به‌صورت دست‌نویس در گوشه‌وکنار کتابخانه‌ها نگهداری می‌شوند. در این جا ضرورت دارد بعضی از ارزنده‌ترین آنها معرفی شوند:

۱.۴ بستان‌السیاحه

دانشنامه متنوع و باارزشی است که بیشتر مندرجات آن را آگاهی‌های جغرافیایی تشکیل می‌دهد. مؤلف این اثر، زین‌العابدین شیروانی ملقب به مستعلی‌شاه (۱۰۹۱-۱۲۱۶هـ.ش/۱۱۲۴-۱۲۵۳ق) از دانشمندان عهد فتحعلی‌شاه و محمدشاه قاجار است و کتاب خود را در شیراز در ۱۲۱۱هـ.ش/۱۲۴۸ق به انجام رسانده است. شیروانی دانشمندی کثیرالسفر بود که به کشورهای خاورمیانه، هند، کشمیر، بدخشان، ترکستان، یمن، حجاز و عثمانی و ارمنستان سفر کرد و افزون‌بر آن در داخل ایران هم مسافرت‌های زیادی داشت و از هر جا و هر کس اطلاعات فراوانی را جمع‌آوری می‌کرد و در آثار متعدد خود مندرج می‌ساخت. وی بستان‌السیاحه را به‌صورت فرهنگ‌نامه و به ترتیب حروف الفبا تدوین کرد و در آن، افزون‌بر مباحث جغرافیایی، مداخلی را به تاریخ، هندسه، نجوم، شاعران و عارفان، فقها و اصولیین نیز اختصاص داد. او همچنین به برخی موضوعات دیگر همچون علم رمل و اکسیر و تعبیرخواب هم توجه داشت.

بستان‌السیاحه چندین سال پس از درگذشت مؤلف در ۱۲۷۱هـ.ش/۱۳۱۰ق در تهران به چاپ سنگی رسید.

۲.۴ گنج دانش

دانشنامه جغرافیایی دیگری است که محمدتقی‌خان حکیم آن را در ۱۲۶۶هـ.ش/۱۳۰۵ق نوشته و به روش الفبایی مرتب کرده است. گنج دانش تألیفی کامل درباره شهرها و دهات و اماکن جغرافیایی ایران، حوادث تاریخی و شخصیت‌های مشهور و یادداشت‌های متنوع است. مؤلف، این کتاب را به شیوه محققان جدید نگاشته و از منابع پرشمار سود برده و برخلاف بیشتر مؤلفان هم‌عصر خود در آخر کتاب فهرستی طولانی از منابع مورد استفاده خود را به دست داده است. همچنین وی از برخی کتب اروپایی هم در کتاب خود استفاده کرده است.

۳.۴ ریاض‌الجنة

از مجموعه‌های چنددانشی معروف عصر قاجار، نوشته محمدحسن زنوزی خوبی مؤلف کتاب بحرالعلوم است. او کتابش را به حسینقلی‌خان دنبلی حاکم نام‌آور شهر خوی در عصر فتحعلیشاه تقدیم کرد. زنوزی این کتاب را در ۱۲۷۷هـ.ش/۱۳۱۶ق در یک مقدمه و هشت روضه و یک خاتمه به شرح زیر به پایان برده است: ۱- روضه اول در احوال جمعی از ذوات شریفه از امامان و غیره، ۲- در احوال جمعی از ذوات خبیثه، ۳- در ذکر آنچه در عالم موجود است من البدایة الی النهایة. ۴- احوال علمای عامه و خاصه و عرفا و حکما، ۵- مشاهیر شعرای عرب، ۶- ملوک و طبقات سلاطین، ۷- احوال مشاهیر و وزراء، ۸- نوادر حکایات. تاکنون بخش‌هایی از این کتاب انتشار یافته است.

۴.۴ بحرالعلوم

از میرزا محمدحسن زنوزی خوبی (۱۱۳۷-۱۲۰۹هـ.ش/۱۱۷۲-۱۲۴۶ق) کتابی است کشکول‌مانند در هفت جزو که زنوزی آن را در ۱۲۰۹ق تألیف و به نام حسینقلی‌خان دنبلی موشح کرده است. زنوزی از معاریف علمای روحانی و ادیبان برجسته عصر ناصری است. او ریاضیات و ادبیات و علوم دینی را فرا گرفت و مدتی از درس آقا

دانشنامه‌نگاری در دوره قاجار (سیدعلی آل‌داود) / ۴۵

محمدباقر بهبهانی استفاده کرد. دو کتاب مذکور که هر دو تألیف زنوزی هستند جنبه دانشنامه‌ای دارند و در میان اهل ادب از شهرت خاصی برخوردارند.

۵.۴ منتخب‌الأصول

کتابی دانشنامه‌مانند که آن را سید مهدی‌خان مستوفی فرزند علی‌اکبر مستوفی در اواخر دوران ناصرالدین‌شاه در ۱۲۶۵هـ/ش/۱۳۰۴ق، از فرانسه به فارسی ترجمه کرد و شامل مباحث زیر است: ۱- تاریخ عمومی، ۲- جغرافیا، ۳- تاریخ طبیعی، ۴- فیزیک، ۵- هیئت، ۶- اطلاعات گوناگون در دانش‌های هندسه، مسکوکات، تقسیم ازمنه، معرفت پارچه‌ها، تلگراف و ناخوشی جانوران. مستوفی مترجم کتاب از شاگردان و درس‌خواندگان دارالفنون قدیم بود و از برخی استادان فرانسوی خود بارها تمجید و تعریف کرده است.

۶.۴ مجموعة العلوم

اثر محمدکاظم خراسانی در یک مقدمه و نه باب و یک خاتمه. مقدمه آن، در بیان معرفت ساعات ایام و احکام سی‌روزه از هر ماه است. باب اول: اسماء‌الله و عدد برخی سوره‌ها و آیت‌ها، ۲- خواص برخی سوره‌ها، ۳- طلسمات، ۴- تحییب، ۵- تخریب، ۶- احضار، ۷- مجربات پزشکی، ۸- علم ترکیبات مشق، ۹- در معرفت نباتات و حیوانات و خاتمه: استخراجات جفری.

۷.۴ تقویم الملوک

اثر محمدقاسم سبزواری که آن را برای سلطان مراد میرزا حسام السلطنه عموی ناصرالدین‌شاه تألیف کرد و در باب دانش‌های زیر است: ۱- توحید، ۲- کیفیت مسقط‌النفط، ۳- تطبیق‌الانسان، ۴- قیافه‌شناسی، ۵- موسیقی، ۶- هیئت، ۷- تقسیم ربع مسکون، ۸- طول و عرض زمین، ۹- مسافت‌های بلاد. دو نسخه خطی از این اثر در کتابخانه ملی ملک موجود است، اما تاکنون منتشر نشده است.

۸.۴ آثار البديعة فی اخبار المنیعة

تألیف عبدالحسین‌خان لسان‌السلطنه مشهور به ملک‌المورخین (۱۲۵۱هـ/ش/۱۲۸۹ق- ۱۳۱۲هـ/ش/۱۳۵۲ق) از نوادگان رضاقلی‌خان هدایت و نگارنده چند مجلد آثار تاریخی

و ادبی. آثار البدیعه در شمار کتاب‌های دانشنامه‌ای است و حاوی شرح اصطلاحات علمی و فلسفی، ذکر رویدادهای تاریخی و اختراعات، و گزارشی درباره پیشرفت‌های دول اروپایی است.

۹.۴ گنجینه دانش

از میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله (درگذشت ۱۲۷۴هـ/ش/۱۳۱۳ق)، از رجال تحصیل کرده و حقوق‌دان عصر ناصرالدین‌شاه که مدتی کاربرد از دولت ایران در حاجی‌ترخان و سپس در پترزبورگ بود. کتاب «یک کلمه» از آثار مشهور او به‌شمار می‌رود. گنجینه دانش از کتب دانشنامه‌مانند اوست که نخستین بار در ۱۲۶۴هـ/ش/۱۳۰۲ق در بمبئی به چاپ سنگی رسیده است.

۱۰.۴ نور و تجلی

اثر نظم‌الاطبا متخلص به ناصر از دانشوران دوره ناصرالدین‌شاه. او این کتاب را در اواخر دوران حکومت این شاه در ۱۲۷۱هـ/ش/۱۳۱۰ق در ده نور و یک خاتمه به شرح زیر نوشته است:

۱- نور اول در توحید حاوی چهار تجلی، ۲- تاریخ پیشدادیان و سیاست مدرن، ۳- ستایش از شاه، ۴- پرورش کودکان، ۵- پزشکی، ۶- قوانین لشکرآرایی، ۷- علم مماشات، ۸- قانون تمدن، ۹- تحصیل هنر و علوم، ۱۰- مذمت مسکرات و لهو و لعب و خاتمه در برخی رویدادهای مربوط به تاریخ اجتماعی و مردم در عصر قاجار. این اثر تاکنون منتشر نشده است.

به این ترتیب باید گفت عصر قاجار دوره نگارش دانشنامه‌های گوناگون است؛ دوره تحول از شیوه دانشنامه‌نویسان قدیم به عصر جدید. مهمترین ویژگی این دوره، استفاده از منابع بیشتر و تنظیم کتاب‌ها به شیوه الفبایی است؛ هرچند هنوز مقاومت‌هایی دیده می‌شد و برخی از شیوه‌های نو استقبال نمی‌کردند. بی‌تردید دانشنامه‌نگاری در دوره معاصر، از دانشنامه‌نویسی عصر قاجار تأثیر مستقیم و قابل توجهی پذیرفته است.

کتاب‌نامه

- آرین‌پور، یحیی (۱۳۷۵). *از صبا تا نیما*. تهران: انتشارات زوار.
- آل‌داود، سیدعلی (۱۳۹۰). «رسالات حقوقی کراسه‌المعی». *نشریه پیام بهارستان*، ویژه‌نامه قانون و حقوق، ش ۲ [۱۳۹۰ش]، صص ۸۰۹-۸۳۸.
- آل‌داود، سیدعلی (۱۳۸۸). *مقدمه جامع العلوم امام فخر رازی*. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، صص ۲۹-۳۵.
- اصیلی، سوسن (۱۳۹۱). «فارس‌نامه ناصری». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*. زیر نظر اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ج ۴، صص ۷۵۴-۷۵۶.
- افشار، ایرج (۱۳۳۷). «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه وزارت دارایی». *نشریه فرهنگ ایران زمین*، ج ۶، صص ۳۵-۳۷.
- افشار، ایرج (۱۳۷۵). «فهرست‌واره مجموعه ناصری». *فرهنگ ایران زمین*، ج ۲۹، صص ۱۳۴-۱۴۳.
- براون، ادوارد (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات ایران*، ترجمه دکتر بهرام مقدادی. تهران: انتشارات مروارید، ج ۴، صص ۳۹۴-۴۰۰.
- بیدگلی، آمنه (۱۳۹۵). «نامه دانشوران ناصری». *دانشنامه زبان و ادب فارسی*، زیر نظر اسماعیل سعادت، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ج ۶، صص ۳۸۶-۳۸۹.
- حقایق‌نگار خورموجی، میرزا جعفرخان (۱۳۸۰). *نزعت‌الأنهار*، تصحیح سیدعلی آل‌داود، تهران: کتابخانه مجلس. مقدمه و جاهای مختلف.
- زنوزی تبریزی، عبدالحسین (۱۳۸۸). *مطرح‌النظار*. به کوشش میرهاشم محدث، تهران: مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی. مقدمه و جاهای مختلف.
- کراچکوفسکی، ایگناتی یولیا نوویچ (۱۳۷۹). *تاریخ‌نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلامی*، ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: انتشارات علمی فرهنگی. مقدمه و جاهای مختلف.
- مشار، خان‌بابا (۱۳۴۴). *مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی*. تهران، ج ۶، صص ۸۹۹-۹۰۰.
- منزوی، احمد (۱۳۵۳). *فهرست نسخه‌های خطی فارسی*. تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای، ج ۶، صص ۶۴۶-۶۹۵.